HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

THE CONCEPT OF "KINSHIP" IN THE KARAKALPAK LINGUISTIC WORLDVIEW (ON THE EXAMPLE OF FOLK SONGS)

Ermaǵanbetova Gúlparshın Maratovna
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.22727492

Abstract: In the article, the concept of "kinship" in the Karakalpak language is analyzed from linguacultural and cognitive-linguistic perspectives based on folk songs. Particular attention is given to the usage specifics of terms denoting blood relations, marital ties, and generalized meanings. Using concrete examples, both the common Turkic characteristics and the unique Karakalpak features of kinship-related terms in folk song texts are substantiated.

Keywords: linguistic worldview, concept of "kinship", folk songs, lexeme, conceptosphere.

QARAQALPAQ TILLIK KARTINASÍNDA «TUWÍSQANLÍQ» KONCEPTI (XALıQ QOSıQLARı MıSALıNDA)

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq tilindegi «tuwısqanlıq» koncepti xalıq qosıqları mısalında lingvokulturologiyalıq hám kognitiv lingvistikalıq aspektlerde analizlengen. Atamalardıń qanǵa, nekege, sonday-aq, ulıwmalıq mánilerde jumsalıw ózgesheliklerine dıqqat qaratılǵan. Xalıq qosıqları tekstinde tuwısqanlıqqa baylanıslı sózlerdiń túrkiy tillerdegi ulıwmalıq hám qaraqalpaq tilindegi ózine tán tárepleri mısallar tiykarında dálillengen.

Gilt sózler: álemniń tillik kartinası, «tuwısqanlıq» koncepti, xalıq qosıqları, leksema, konceptosfera.

КОНЦЕПТ «РОДСТВО» В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА (НА ПРИМЕРЕ НАРОДНЫХ ПЕСЕН)

Аннотация: В статье концепт «родство» в каракалпакском языке анализируется в лингвокультурологическом и когнитивно-лингвистическом аспектах на примере народных песен. Особое внимание уделено особенностям употребления терминов, обозначающих кровное родство, свойство (родство по браку), а также понятий с обобщённым значением. На примерах доказаны общие для тюркских языков и специфические для каракалпакского языка особенности слов, связанных с родством, в текстах народных песен.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт «родство», народные песни, лексема, концептосфера.

Qaraqalpaq tilindegi «insan» konceptosferasında álemniń tillik kartinasın analizlewde tuwısqanlıq atamaları koncepti úlken áhmiyetke iye. Bul aǵayinshilik, neke, tuwısqanlıq, perzent,

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

áwlad penen baylanıslı túsiniklerdi birlestiredi. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarında, ásirese, salt-dástúr jırlarında tuwısqanlıqqa baylanıslı oǵada kóp leksemalardı ushıratamız. Máselen, ata, ana, aǵa, qáynaǵa, kelin, qáyni, hayal, qatın, kúyew, qız, bala hám t.b. Olarda xalıqtıń milliy mádeniyatı, úrp-ádetleri menen ushlasqan kózqaraslar jámlengen.

Izertlewshilerdiń pikirleri boyınsha, túrkiy tillerdegi tuwısqanlıq atamalardıń ulıwma sanı 30ǵa shamalas bolıp, olar eki toparǵa – qanı, yaǵnıy, ata-tegi boyınsha tuwısqanlıq atamalar hám nekeden keyin payda bolǵan tuwısqanlıq atamalar bolıp bólinedi.

Solay etip, túrkiy tillerdiń sózlik quramındaǵı tuwısqanlıq qatnaslarǵa baylanıslı atamalardıń arasında ulıwmalıq atamalar bolıwı menen birge, hárbir túrkiy tildiń óz rawajlanıw tariyxı hám nızamlılıqlarına sáykes ajıralıp turatuǵın ózgeshelikleri de bayqaladı [1:17].

Folklorlıq shıǵarmalar tilinde *ata* sózi hár túrli semalarda keliw jaǵdayları bar. Mısalı:

Húrmetleymiz *atańdı*,
Elimde dana ataldı.
Tórde otır kelinge,
Beremen dep pátiyamdı. (49-bet)

Yamasa

Atań seniń aqquwday,
Uslama tabaq qol juwmay,
Atańızǵa bir sálem. (34-bet)

Bul mısallarda *ata* sózi nekege baylanıslı qollanılatuǵın *qáynata* sóziniń ornında birinshi komponenti qısqarǵan halda jumsalǵan. Sonday-aq, ayırım qosıqlarda bul sóz ekinshi bir mazmundı ańlatıp keledi:

Xızmet qıl kelin iyilip,
Ata menen anaǵa,
Ózińnen úlken adamnıń,
Betine tikke qarama. (49-bet)

Bundaǵı *ata* sózi ulıwmalıq mánide ata-ana jup sóziniń bir sıńarı sıpatında qollanılǵan.

Shamurat degen *atası*,
Oǵan da beriń bir sálem. (48-bet)
Húrmetleymiz *atańdı*,
Elimde dana ataldı.
Tórde otır kelinge,
Beremen dep pátiyamdı. (49-bet)
Awıllas *atań* Elmurza,
Oǵan beriń bir sálem. (38-bet)
Qayıpnazar degen *atań* bar,
Oǵan da beriń bir sálem! (57-bet)

«Bet ashar» qosıǵınan alınǵan mısallardaǵı *ata* sózi biziń xalqımızdaǵı tuwra mánisinde, yaǵnıy, ákeniń yamasa ananıń ákesin ataw ushın qollanılǵan. Biraq bul orında kelinshektiń óz tuwǵan atası emes kelin bolıp túsken úydegi hám sol awıldaǵı ataları mánisin ańlatıp kelgen.

Xalıq qosıqlarındaǵı *qostar, yar* túsinikleri ómirlik joldas mánisin bildirip kelgen. Mısalı:

Qostarım barında,
Aydınlı buwdım belime,

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

Teńlesimniń tusında,
Ushıǵa tiktim jeńime... (221-bet)

Búgingi kúnde «qáyin ene» túsinigi átirapındaǵı mánini ańlatıwshı *ene* sózi dáslep ana mánisin bildirgen [1:78]. Xalıq qosıqlarında da *ene* sózi átirapındaǵı túsinikler mine usınday mánisti ańlatıw maqsetinde jumsalǵan. Mısalı:

Tórde turǵan ǵalınıń,
Bir gúliseń yar-yar.
Atań menen *eneńniń*,
Búlbúliseń yar-yar. (124-bet)

Bul mısaldaǵı ata-ene sózi uzatılajaq qızǵa óziniń tuwǵan anası tuwralı pikirdi beriw ushın qollanılǵan.

Anaw turǵan *enesi*,
Kelin keldi degen soń,
Kókke jetti tóbesi
Enesine bir sálem. (34-bet)
Ottıń basın biylegen,
Dizerlep qamır iylegen
Eneńe beriń bir sálem. (39-bet)

Mısallardaǵı *ene* sózi qaraqalpaq xalqınıń házirgi awızeki sóylew tilinde «qáyin ene» túsinigin bildiriw ushın, yaǵnıy, kelinshektiń kúyewiniń anası mánisinde kelgen.

Aǵa sózi xalıq qosıqlarında jiyi gezlesedi. Qaraqalpaq tilinde bolsa mınaday mánileri bar : 1. Áke, ata. 2. Eki, úsh aǵayinli tuwısqanlardıń úlkeni. 3. El aǵası, otaǵası, kópti kórgen, kátquda. 4. Qaraqalpaq turmısında hayallardıń óz erin naǵız atı menen aytalmaǵanda qollanıladı [2:29]. Sonday-aq, *aǵa* sózi *qáyin* sózi menen dizbeklesip kelip nekege baylanıslı tuwısqanlıq mánisin beredi. Xalıq qosıqlarında *aǵa* sóziniń qollanıw órisi keń. Mısalı:

Aǵań, iniń bolmasa,
Arǵa shappaq ne payda. (21-bet)

Mısaldaǵı *aǵa* sózi ózinen úlken er tuwısqanı hám ol menen baylanıslı bolǵan túsiniklerdi jetkerip beriw maqsetinde qollanılǵan.

Úyinen shıǵıp esnegen,
Kempirdi kórse kisnegen,
Jańabay degen *qaynaǵań*,
Oǵan da beriń bir sálem. (32-bet)

Bul jerdegi aǵa sózi *qáyin* sózi menen qosılıp kelgen. Tiykarınan, xalıq qosıqlarındaǵı *qaynaǵa* sózi kelinshektiń kelin bolıp barǵan úyindegi hám awılındaǵı kúyewinen úlken aǵaların ańlatıw mánisinde jumsalǵan.

Baldız – hayalınıń tuwısqan, urıwlas, aǵayin sińlileri. Geyde, hayalınıń inilerin de solay ataydı. M.Qashǵariy sózliginde *baldız* sózi usı forma hám mánide ushırasadı. *Baldız* sózi ázerbayjan, bashqurt, qazaq, qırǵız, tatar, túrk, túrkmen, hakas hám gagauz tillerinde ushırasadı. Al ózbek hám uyǵır tillerinde bul sózdiń ornına basqa sóz qollanıladı: *qayinsingil*. *Baldız* ataması Xorezm ózbekleriniń tilinde ushırasadı [3:162]. Xalıq qosıqlarında *baldız* sózi dep tap usı mánide gezlesedi. Mısalı:

- *Baldızım* sorama baxtım qaradı,
Ayrılıp apańnan ishim janadı,

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

Men ne áyleyin ishim janıp baradı,
Sonıń ushın delbe boldım *baldızım.* (83-bet)

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarında júdá kóp tuwısqanlıq atamaları hár qıylı mazmundağı pikirlerdi bildirip keledi. Bul xalıqtıń kognitiv biliwiniń keńliginen, mádeniyattıń tilge tásiriniń joqarılığınan derek beredi. Mısalı:

Sán dúzip sársenbide toy qılıpsız,
Toyıńız qutlı bolsın qızlardıń *jeńgesi*. (28-bet)
Endi bir *jeńge* aqıl bol,
Ájep bir juwas maqul bol. (33-bet)

Mısaldağı *jeńge* sózi ózinen úlken ağanıń yamasa jası úlken ağalarınıń hayallarına qarata aytılatuğın atama sıpatında qollanılğan. Sonday-aq, xalqımızda tuwısqanlıq qatnası bolmasa da, ózinen jası úlken hayalğa da *jeńge* sózi arqalı qatnas jasağan. Tiykarınan, búgingi kúnimizde *jeńge* sóziniń mánisinde *kishe* sózi de jiyi jumsaladı.

Kelinjannan asatuğın,
Kókte júrgen kún ǵana. (31-bet)
Kelini onıń kelgen soń,
Iyilip sálem bergen soń,
Kókke jetti tóbesi. (54-bet)

Mısallardağı *kelin, kelinjan* sózleri nekeden keyin payda bolğan tuwısqanlıq atamasın, yağnıy, qaraqalpaqlardağı balasınıń yaki inisiniń, sonday-aq, ózinen kishi ağayin tuwısqanlarınıń, qońsı-qobalarınıń ózinen kishileriniń hayallarına qarata qollanılatuğın túsinikti bildirip kelgen.

Abısın menen alıspa,
Ózi tiyse qalıspa (51-bet).

Abısın sózin tuwısqan yamasa bir urıwdağı adamlardıń hayalları bir-birine qarata qollanıladı. Bul atama qazaq, qırğız, hakas, shor tillerinde *abızın//abısın*, ózbek tilinde *ovsun* túrinde ushırasadı. Ayırım miynetlerde *abısın* sózin *abı* «jasırıw» hám *zın//sın* (affiks) bóleklerine ajıratadı [4:34].

Xabar ber halıńnan sóyle jayıńnan,
Hal-jağdayıń qalay bolğan *jezdejan*?
Mágar kiyatırsań awıl jağıńnan,
Alba-dulba júziń solğın *jezdejan*. (83-bet)

Jezde sózi tuwısqan, atalas yamasa ağayin qız apasınıń kúyewi mánisinde jumsalğan. Sonıń menen birge, qaraqalpaqlarda kúyewiniń jezdesi de hayalı ushın *jezde* esaplanadı.

Biykeshleriń júr mine,
Gúlparshınday sımbatlı. (42-bet)
Tuw sırtıńnan qarasań,
Nar qamısqa usağan,
Qarsı aldıńnan qarasań,
Qol fansqa usağan,
Mınaw turğan *biykeshiń*,
Buğan da beriń bir sálem! (52-bet)

Mısalda *biykesh* lekseması jańa túsken kelinshektiń kúyewiniń qarındasları mánisinde qollanılğan.

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

Qaraqalpaq folklorında «tuwısqanlıq» koncepti maydanında ádebiy tilde biraz turpayılaw esaplanatuǵın *qatın* sózi de ushırasadı. Hátteki, hayal sózine qaraǵanda kóbirek qollanılǵan:

Beldewge atın baylaǵan,
Qatının qızday sıylaǵan. (51-bet)

Bul mısalda *qatın* sózi arqalı er adamnıń ómirlik joldası bolǵan insanǵa baylanıslı túsiniklerdi birlestirgen. *Qatın* sózi eski túrkiy jazba esteliklerinińiń biri – Qultegin esteliginiń 31-qatarında «qaǵannıń, yaǵnıy, el basqarıwshınıń hayalı» degen mánide jumsalǵan [5:412]. Bul sózdiń etimologiyası tuwralı ilimpazlar arasında eki túrli kózqarastaǵı pikirler ushırasadı. Ayırım ilimpazlar bul sózdi «qat», yaǵnıy, qaraqalpaq tilindegi «qatıqtı qat» sóz dizbeginde saqlanǵan túbir feyiline feyildiń ózlik dárejesiniń *-ın* qosımtası jalǵanıwı arqalı «xannıń hayalına sen de mámleketlik islerge aralas, qatnas» degen mánini ańlatatuǵın «qatın» sózinen kelip shıqqan dep esaplasa, ayırım ilimpazlar bul sózdiń «qattı», «bekkem» degen mánilerdi ańlatatuǵının kórsetip, hayal adamnıń shıdamlılıǵı, qattılıǵı, bekkemligi menen baylanıstıradı [6:44].

Ulıwmalastırıp aytqanda, qaraqalpaq xalıq qosıqlarında tuwısqanlıq qatnaslarında qollanılǵan aǵa, ata, ana, ene, qaynaǵa, qáyin, kúyew, kelin, aǵa, ini, sińil hám t.b. sózleri «insan» konceptin hám oǵan baylanıslı túsiniklerdi qáliplestiriwde áhmiyetli orın iyeleydi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. З. Дәўлетмуратова. Қарақалпақ тилиндеги туўысқанлық атамалары. Канд... дисс. – Нөкис: 2010. 122 б.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Биринши том А – Б (басылдырыў). – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2023. 400 б.
3. О Доспанов. Қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы. – Нөкис, 1977. 261 б.
4. В. И. Цинцус. К этимологии алтайских терминов родства. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л.: Наука, 1972.
5. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. – М – Л., 1951.
6. Ш Абдиназимов. «Ҳаял» сөзи ... // Тил – миллеттиң руўхы. – Тошкент: Мумтоз сўз. 2015. – Б. 39-44. Ш Абдиназимов. «Ҳаял» сөзи ... // Тил – миллеттиң руўхы. – Тошкент: Мумтоз сўз. 2015. – Б. 39-44.